

Justyna OŁĘDZKA¹

WSPÓŁCZESNA ROSJA 1991–2011

Zwieńczeniem chaotycznej reformy radzieckiego systemu władzy było ustanowienie jednoosobowego przywództwa państwowego projektowanego na wzór modelu zachodnioeuropejskiego prezydencałizmu a przyjęcie w 1993 roku nowej Konstytucji zapoczątkowało proces budowania łańcucha legitymizacyjnego, opartego jednocześnie o przesłanki legitymizacji historyczno - kulturowej i prawnej. Umożliwiło to umocnienie w rosyjskim systemie nowo utworzonej instytucji prezydenta i polityczne wykorzystanie archetypicznych elementów cywilizacji rosyjskiej, determinujących kształt przywództwa. Dopiero wówczas, pośpiesznie konstruowany, zbiór argumentów legitymizacyjnych został wzmocniony przez systematycznie rozszerzane ramy prawne, wyraźnie faworyzujące prezydenta i umieszczające tę instytucję w centrum rzeczywistości politycznej i społecznej Federacji Rosyjskiej. Skuteczność (szczególnie ekonomiczna) przywódców państwowych otwiera przed nimi praktycznie niewyczerpany arsenał środków ograniczających demokrację (przeprowadzoną przez dość powierzchowną demokratyzację) lub umożliwiających jej selektywne traktowanie. Społeczeństwo rosyjskie buduje swoje zaufanie do władzy państwowej przede wszystkim na bazie zaufania do autorytetów, łatwość personalizowania władzy politycznej zaś jest wynikiem ogólnej niechęci do upolityczniania różnych dziedzin życia (doświadczenia historyczne społeczeństwa uzasadniają ów pęd ku apolityczności). Znaczenie decydujące dla istoty rosyjskiej demokracji ma sprawowanie przez władzę państwową ścisłej kontroli nad informacją (nawet jej reglamentacji i selekcji). Jest to tym łatwiejsze, że trzon władzy stanowią przedstawiciele sektorów siłowych, wyposażonych w szczególne prerogatywy stosowane w sferze bezpieczeństwa informacyjnego. Alternacja najwyższych władz odbywa się poza procesem demokratycznego wyboru społecznego, jest w zasadzie zaprzeczeniem dotychczasowego dorobku rosyjskiej transformacji systemowej (wybory parlamentarne mają coraz mniejsze znaczenie dla budowy struktur politycznych i państwowych, legislatywie brakuje również instrumentów rzeczywistej kontroli władzy wykonawczej).

Słowa kluczowe: Federacja Rosyjska, Borys Jelcyn, Władimir Putin, Dmitr Miedwiediew

W 1985 r. sygnatariusze Układu Warszawskiego wypracowali wspólne stanowisko w sprawie trzydziestoletniej perspektywy współpracy w ramach tej organizacji. W tymże roku sekretarzem generalnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego został Michaił Gorbaczow, młody i obiecujący polityk, opisywany jako reformator. Sześć lat później Układ

¹ Dr Justyna Ołędzka, Akademia Finansów i Biznesu Vistula, ul. Stokłosa 3, 02-787 Warszawa, e-mail: info@vistula.edu.pl

Warszawski przestał istnieć, a Gorbaczow w dwuznacznych okolicznościach ustąpił ze stanowiska prezydenta Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich².

Przykład ten ukazuje tempo i dynamikę przemian, jakie dokonały się w Rosji u schyłku XX stulecia. Projekt *pieriestrojki* [który uzupełniała również *glasnost'*, koncepcja przyspieszenia (zwłaszcza w obszarze przemysłu), redefinicja pozycji politycznej partii komunistycznej oraz zmiany metody prowadzenia polityki kadrowej w aparacie partyjno-państwowym] miał doprowadzić do syntezy modelu gospodarki centralnie sterowanej z elementami gospodarki liberalnej oraz rozszerzenia ideologii komunistycznej o elementy myśli demokratycznej (zwłaszcza w obrębie pluralizacji życia politycznego). Reformy zaprojektowane przez Gorbaczowa nie tylko nie doprowadziły do sanacji radzieckiego imperium, ale okazały się początkiem długotrwałego procesu demontażu ZSRR: kryzys widoczny był zarówno w wewnętrznej, jak i zewnętrznej polityce państwa. Próby opanowania fali reform za pomocą licznych i chaotycznych zmian w obrębie porządku konstytucyjno-prawnego były spóźnione, podobnie pozycji genseka nie wzmocniło wprowadzenie nowej instytucji – Prezydenta ZSRR. Wówczas inicjatywę przejął główny konkurent polityczny Gorbaczowa – Boris Jelcyn, który 8 grudnia 1991 r., razem z przywódcami Ukrainy i Białorusi, zainicjował istnienie Wspólnoty Niepodległych Państw (organizacji oficjalnie zawiązanej 21 grudnia 1991 r. w Alma-Atie) – projektu instytucjonalnego kontrolowania państwowotwórczych procesów, obejmujących obszar całego imperium (umowę podpisało 11 republik ZSRR).

Pozycja Prezydenta Federacji Rosyjskiej miała legitymację prawną wynikającą początkowo przede wszystkim z „Ustawy O Prezydencie RFSRR”³, jednak jej zapisy nie zapewniały rzeczywistej, pełnej mocy decyzyjnej Jelcynowi – miał kompetencje niewielkie, w całości kontrolowane i subsydiowane przez parlament, mający również możliwość blokowania aktów prawnych wydawanych przez prezydenta. Nadzwyczajne prerogatywy, które nadano prezydentowi Jelcynowi na ściśle określony czas, służyć miały przede wszystkim umożliwieniu prezydentowi wprowadzania realnych, dynamicznych zmian we wszystkich sferach aktywności państwa⁴ (od konstrukcji rządu począwszy, na tworzeniu

² 25 grudnia 1991 r. Gorbaczow wydał oświadczenie o zaprzestaniu pełnienia funkcji prezydenta ZSRR. Jego prerogatywy (łącznie ze zwierzchnictwem nad armią) przejął prezydent Rosji. Jelcyn zwycięsko wyszedł z jeszcze jednej konfrontacji: 19- 21 sierpnia 1991 r. władzę w Moskwie przejął Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego. To wydarzenie, zwane później puczem Janajewa, było pretekstem dla prezydenta do zawieszenia działalności KPZR i KPRFSRR (dekret z 23 sierpnia 1991 r.), następnie ich delegalizacji oraz nacjonalizacji majątku (dekret z 6 listopada 1991 r.). 30 listopada 1992 r. wyrok Sądu Konstytucyjnego w sprawie delegalizacji KPZR dopuścił ponowne podjęcie działalności przez tę partię.

³ Ustawa „O prezydencie Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej” z 24 kwietnia 1991 r.

⁴ A. Stelmach, *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003, Seria: Nauki Polityczne nr 15, s. 40.

zrębów gospodarki liberalnej skończywszy)⁵. Władza legislacyjna uosabiana przez parlament była sprzymierzeńcem prezydenta dopóty, dopóki ten walczył o usamodzielnienie młodej republiki i uzyskanie dla niej jak największej schedy po wielkim imperium. Sytuacja jednak uległa diametralnej zmianie, gdy władza prezydencka w Federacji Rosyjskiej ustabilizowała się i rozpoczął on proces generowania struktur państwowych nowego państwa⁶.

Oficjalnie Związek Radziecki został rozwiązany deklaracją Rady Najwyższej ZSRR dopiero 26 grudnia 1991 r., ale już ogłoszona 12 czerwca 1990 r. deklaracja suwerenności państwowej Rosji oznaczała nie tylko faktyczny rozpad Związku Radzieckiego (był to początek „parady suwerenności”⁷), ale również – jak pokazała przyszłość – przejście przez Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republikę Radziecką radzieckich zobowiązań międzynarodowych⁸, stałego miejsca w Radzie Bezpieczeństwa ONZ oraz kontroli nad ogromną częścią infrastruktury wydobywczo-przesyłowej.

Początkowo głównymi problemami (oprócz czysto personalnej w swym charakterze rywalizacji prezydenta ZSRR i prezydenta RFSRR) były kwestie zdublowania kompetencji faktycznej dwuwładzy, uchwalanie przez dążące do samodzielności republiki autonomicznych konstytucji, które w żaden sposób nie korespondowały z Konstytucją ZSRR z 1978 r. oraz praktykowanie przez władze regionów rozwiązania zwanego „prawem powielaczowym”⁹. Mimo korzystnych dla Gorbaczowa wyników przeprowadzonego 17 marca 1991 r. referendum prezydent ZSRR nie potrafił odbudować autorytetu i zahamować tendencji do delegitymizacji jego przywództwa. Rozpad ZSRR był dla Rosjan niewątpliwie momentem traumatycznym, jednakże trudności z zaspokajaniem podstawowych potrzeb socjalnych przesłoniły zarówno resentymentalne tęsknoty za imperialną chwałą, jak również właściwy moment do rozpoczęcia przez społeczeństwo autentycznej socjalizacji (a co za tym idzie – partycipacji) politycznej. Rezultaty pieriestrojki przyniosły rozczarowanie nie tylko autorom, ale i adresatom działań modernizujących skrajnie zideologizowaną rzeczywistość. Oczywiście, animatorzy reform przeprowadzanych na tak ogromną skalę zakładają zaistnienie obiektywnych trudności (wynikających z historyczno-kulturowego kontekstu, struktury terytorialnej, religijnej i etnicznej państwa), wpływających na tempo i skuteczność zmian. Równolegle przyjmuje się również zasadę prymatu przedstawicieli starego reżimu nad

⁵ 1 listopada 1991 r. V Zjazd Nadzwyczajny Deputowanych Ludowych nadał prezydentowi na rok nadzwyczajne pełnomocnictwa (mianowania członków rządu bez zatwierdzenia ich przez parlament, wydawania dekretów z mocą ustaw, tworzenia struktur państwowych, służących reformie gospodarczej).

⁶ B. Dziemidok-Olszewska, *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2003, s. 52.

⁷ Sierpień–grudzień 1991 r. – ogłoszenie niepodległości przez Ukrainę, Białoruś, Mołdowę, Azerbejdżan, Kirgizję, Uzbekistan, Tadżykistan, Armenię, Turkmenię, Kazachstan.

⁸ To FR razem ze Stanami Zjednoczonymi ogłosiły 1 lutego 1992 r. koniec „zimnej wojny”.

⁹ „Ukształtował się system tzw. prawa powielaczowego. Główne źródło prawa zaczęły stanowić akty prawne niższego rzędu wydawane na podstawie nie tylko ustaw i dekretów, ale również prawa wykonawczego w postaci rozporządzeń. Znacznie obniżało to jakość stanowionych norm i naruszało zasadę jednolitości prawa oraz nadrzędności ustaw w systemie normatywnego państwa”. Cyt. za: A. Stelmach, *op. cit.*, s. 33.

opozycjonistami, ponieważ wszelka aktywność reformatorska odbywa się w atmosferze ścisłej konspiracji oraz utajnienia części działań przedstawicieli państwa. Tak rozumiana transformacja systemowa redukuje do poziomu minimalnego możliwość prowadzenia efektywnego dialogu społecznego, wzmagając więc dezorientację przedstawicieli społeczeństwa. Powszechne rozczarowanie brakiem prawdziwego skutecznego kapitalizmu oraz protezową polityką socjalną państwa nie zostało zrekompensowane ani porywającą tłumy ideą wolności, ani reżimem wyposażonym w umiejętność zaprojektowania alternatywnego systemu aksjologicznego, a także ideologicznego. Społeczeństwo rosyjskie, w swej mentalności skrajnie zsołwityzowane, nie zaanektowało propozycji wzorów innych rozwiązań w sferze idei (właściwych dla kręgów cywilizacji i polityki Zachodu). W miejsce radzieckiej wizji całej rzeczywistości powstała więc ideowa próżnia, a do społecznych reakcji na nią zaliczyć można chociażby elementy „ucieczki od wolności” (obecne również po dwudziestu latach transformacji i mające bezpośredni wpływ na paradygmat legitymizacyjny przywództwa państwowego Borysa Jelcyna i Władimira Putina). W świadomości społecznej zakodowane było zapotrzebowanie na model władzy realizowany do niedawna jako obligatoryjny i bezalternatywny, dlatego też upadek autorytetu Gorbaczowa Rosjanie utożsamiali z dekonstrukcją państwa (dowodem na jego rozpad był również wzrost społecznej i politycznej roli mniejszości etnicznych, zagrażających preferencyjnej pozycji Rosjan). Jednostki personifikujące władzę polityczną w okresie transformacji systemowej (począwszy od Gorbaczowa i jego współpracowników, aż po Jelcyna) reprezentowały pokolenie poststalinowskich aktywistów partyjnych („dzieci XX Zjazdu”), dla których monolityczna ideologia sowiecka została trwale naruszona przez delegitymizacyjne działania Nikity Chruszczowa, nie reprezentowali więc środowiska ekstremalnych doktrynerów partyjnych.

Kluczowe znaczenie dla rozwoju Federacji Rosyjskiej¹⁰ miało przyjęcie 12 grudnia 1993 r. (w ogólnonarodowym referendum) Konstytucji, która była podstawowym wyznacznikiem trajektorii rozwoju Rosji. Kierunek zmian prawnych, poszerzających kompetencje i umacniających pozycję prezydenckiego ośrodka władzy, wskazuje na ciążenie ku systemowi „superprezydenckiemu”¹¹ (ogromne znaczenie mają więc działania osłabiające legislatywę), „neoprezydenckiemu”, „hiperprezydenckiemu”, „quasiprezydenckiemu”. Należy podkreślić, że o kształcie rosyjskiej prezydentury decydowała i nadal decyduje głównie praktyka polityczna, rozwiązania prawne traktowane były jako opisujące istniejącą rzeczywistość polityczną, nie zaś ją projektujące.

Bezspornie dzięki Konstytucji z 1993 r. wypromowano ideę silnej prezydentury. Pozycja głowy państwa wynika w znacznej mierze z legitymacji mającej źródło w wolnej elekcji i bezpośredniości wyborów. Wdrożono także rozwiązania z obszaru nowej hierarchizacji instytucji państwa (pozycjonujące władzę ustawodawczą jako w wielu aspektach podległą i zależną od władzy prezydenckiej)¹². Od 19 marca 1993 r., kiedy to Jelcyn

¹⁰ Nazwa uchwalona przez Radę Najwyższą RFSRR 25 grudnia 1991 r.

¹¹ Definicja system superprezydenckiego – zob. M. Shugart, *Of Presidents and Parliaments*, „East European Constitutional Review” 1/2 (1993), s. 30–32; B. Dziemidok-Olszewska, *op. cit.*, s. 127.

¹² Mimo zapisów konstytucyjnych o obowiązkowej kadencji władzy prezydenckiej.

w oświadczeniu telewizyjnym zapowiedział bezpośrednie rządy prezydenckie (potwierdził to później dekrety: nr 379 z 20 III 1993 r. i nr 1400 z 21 IX 1993 r.; tym ostatnim Jelcyn próbował zakończyć przedłużający się i nasilający się kryzys konstytucyjny, którego personalnym wyrazem była walka prezydenta z przewodniczącym Zjazdu Deputowanych Ludowych Federacji Rosyjskiej, Ruslanem Chasbulatowem, a prawdziwą stawką – wybór między systemem prezydenckim a parlamentarnym), mamy do czynienia w Rosji z wyraźną personalizacją władzy politycznej, a władzy państwowej w szczególności.

W dużej mierze o sile prezydenta decydowała jego osobowość, legitymacja społeczna¹³ i niczym nieskrępowana praktyka w zakresie wykorzystywania aktów prawodawstwa delegowanego, zwana też „ukazokracją”¹⁴. Prerogatywy wywalczone przez prezydenta Jelcyna okazały się również podstawą konstrukcyjną prezydentur Władimira Putina i Dmitrija Miedwiediewa, jednak należy zaznaczyć, że wprost proporcjonalna do umocnienia władzy prezydenckiej jest marginalizacja władzy ustawodawczej, wirtualizacja pluralistycznej sceny partyjnej i rytualizacja aktu wyborczego. Nie zerwano jednak nigdy z radziecką proweniencją elity politycznej, przez lata monopolizującej aktywność intelektualną i polityczną (nawet liderzy ruchów demokratycznych najczęściej wywodzili się ze struktur KPZR). Potencjał młodych reformatorów odrzucało społeczeństwo, doświadczane uciążliwymi skutkami procesów modernizacji gospodarki oraz przeświadczone o niskiej skuteczności działań partii politycznych. Partie polityczne reprezentujące system wielopartyjny nie miały z oczywistych powodów szans na zakorzenienie w strukturze społecznej i prawnej (brak tzw. konstytucjonalizacji partii politycznych), negatywnie oddziaływała na to również ich mnogość oraz niemożność identyfikowania partii na podstawie charakterystycznych cech programowych oraz konkretyzacji projektowanego odbiorcy postulatów.

System wyborczy w Rosji wspiera przede wszystkim instytucje partii władzy – skrajnie zinstrumentalizowany przejaw aktywności partyjnej, natomiast rolę formalnej, koncesjonowanej opozycji odgrywają kryptoprokremłowskie partie polityczne. Nowy ustrój, tworzony jako produkt transformacji ustrojowej, nie wygenerował więc podstawowych zmian, warunkujących sukces tego projektu (legitymizowanego zupełnie nowymi rozwiązaniami prawnymi, spełniającymi parametry nowoczesnej, demokratycznej legislatury): przedstawiciele władzy monopartyjnej stali się głównymi orędownikami pluralizmu partyjnego, system wielopartyjny uległ znacznemu zawężeniu i służy głównie demokratycznej legitymizacji kolejnych partii władzy, system wyborczy po krótkim okresie autentycznej rywalizacji stopniowo ulega degeneracji. Determinantami kształtującymi rosyjski system partyjny – zarówno za prezydentury Jelcyna, jak i Putina – były skłonność polityków do działań gabinetowych i zakulisowych, powszechne stosowanie środków manipulacji do potrzeb zarządzania opinią publiczną, niskie pobudki motywujące polityków do działalności w zakresie partycypowania w systemie partyjnym oraz wysoki stopień personalizacji partii

¹³ Referendum z 25 kwietnia 1993 r. dało Jelcynowi ponad 60% poparcia dla reform.

¹⁴ 1 listopada 1991 r. V Zjazd Deputowanych Ludowych RFSRR przyznał Jelcynowi specjalne pełnomocnictwa w okresie przejściowym w celu zaprowadzenia reform gospodarczych (do 1 grudnia 1992 r.).

politycznych. Społeczeństwo rosyjskie nie wyraża w zbiorowych formach protestu (poza stosunkowo nielicznymi akcjami protestacyjnymi, demonstracjami) sprzeciwu wobec blokady dróg awansu politycznego (wybory tylko formalnie oznaczają cyrkulację władzy – służą jedynie pozyskaniu przez nią legitymacji).

Wybory – zarówno parlamentarne, jak i prezydenckie – mają charakter plebiscytarny, nierzadko konkurenci pełnią funkcję statystów¹⁵, wskaźniki frekwencji są wykorzystywane w akcjach propagandowych¹⁶, wynik wyborczy zaś jest niewiarygodnie korzystny dla partii władzy¹⁷. Natomiast fundament demokracji – wolne wybory w 2004 r. (teoretycznie uznawane za element legitymizacji demokratycznej) – przeprowadzono w Czeczenii z udziałem 11 tysięcy uprawnionych do głosowania żołnierzy wojsk wewnętrznych MSW FR.

Putin zaproponował Rosjanom osobliwą interpretację umowy społecznej: społeczeństwo akceptuje fakt, że ponadpartyjny prezydent¹⁸ wypełnia podstawową rolę wyznaczaną mu przez Konstytucję – teoretycznie jest arbitrem, jednak praktyka politycznego działania prezydenta wskazuje, iż jest on aktywnie rozgrywającym na rosyjskiej scenie politycznej (w różnych sferach swej aktywności prezentuje on wielorakie odcienie inicjatyw). Kultura polityczna budowana po 1991 r. w Rosji zawiera w sobie wiele rozwiązań zmniejszających rangę zaangażowania społecznego w procesie demokratyzacyjnym. Słabo wykształcone zostały zwłaszcza funkcje kontrolne, kluczowe dla formalnych wyrazów nieufności społecznej: dotyczy to zarówno kontrolingu instytucji prezydenta, jak również parlamentu: obowiązywanie mandatu wolnego oznacza bowiem w praktyce brak prawnych możliwości wywierania przez wyborców wpływu na parlamentarzystów. Współczesne partie rosyjskie są kadrowe (a nie masowe), nie stanowią ogniwa pośredniczącego w dialogu między społeczeństwem a władzą polityczną, nie recenzują też działań establishmentu politycznego, nie selekcionują bowiem kandydatów wystawianych w wyborach – funkcję tę przejął prezydent. Ich słabość determinują też zapisy konstytucyjne: przewidują one niewielki, symboliczny – rzecz można – wpływ na kształtowanie rządu, a więc polityki wykonawczej państwa. Oprócz tego należy pamiętać o pewnej prawidłowości notowanej w ramach tego systemu: to wybory kreują potrzebę inicjowania kolejnych partii politycznych, system partyjny samoistnie, z przesłanek czysto ideowych nie generuje partii politycznych lub wytwarza jedynie natychmiast przez wyborców zmarginalizowane organizacje. Słabość rosyjskiego systemu partyjnego jest więc wprost proporcjonalna do długości demokratycznych reform formalnie transponujących kraj totalitarny w demokratyczny (oczywiście jedynie w sferze deklaratywnej). Liczne nieprawidłowości mające niewątpliwie śladowy wpływ na wynik wyborczy (różnorakie deprecjonowanie kandydatów opozycji – w tym utrudnienia ich rejestracji, problemy z płynnością i racjonalnością granic okręgów wyborczych, brak poszanowania ciszy przedwyborczej) nie decydują jednak o legitymacji dla

¹⁵ *Casus* Michaiła Prochorowa.

¹⁶ W wyborach prezydenckich 2008 r. w Inguszetii frekwencja wyniosła 92,3%, w Karaczajo-Czerkiesji – 92,2%, a w Czeczenii – 91,2%.

¹⁷ Wynik Jednej Rosji w Czeczenii w wyborach parlamentarnych 2011 r. wyniósł 99,8%.

¹⁸ Przed wyborami został przywódcą Jednej Rosji, jednocześnie podkreślając swoją ponadpartyjność.

ekipy rządzącej (zwłaszcza w wypadku ekipy prezydenta Putina wykorzystanie działań z pogranicza prawa wydaje się zbędne).

Wprowadzanie na scenę polityczną osobowości spoza oficjalnego nurtu życia politycznego jest w zasadzie równoznaczne z przesunięciem takiej osoby z kręgów biznesowych i/lub ze służb specjalnych – skutkuje to określoną strukturą systemu partyjnego. Rosyjski elektorat niezwykle pozytywnie zareagował na inicjatywę stworzenia partii władzy (w jej kolejnych wcieleniach). Mimo że na początku konstruowania systemu partyjnego Federacji Rosyjskiej był niezwykle zmienny w swych decyzjach, jest w znaczącej większości wierny partiom władzy w decyzjach wyborczych. Wolne wybory – sztandarowe osiągnięcie (oraz podstawowy argument politycznej legitymizacji demokratycznej) transformacji systemowej rosyjskiego systemu politycznego – nie są mechanizmem realizowania treści demokratycznych. Selektywnie jest również rozszerzana baza prerogatyw prezydenckich, kosztem rezygnacji z wykorzystywania wyborów (przykładem jest *casus* powoływania gubernatorów).

Niezwykle aktywne za to są młodzieżowe organizacje partyjne: Nasi, Idący Razem, Młoda Gwardia. Odgrywają one znaczącą rolę podczas rutynowo traktowanych kampanii wyborczych. Dwukrotne zwycięstwo Jelcyna w wyborach prezydenckich (w 1991 i 1996 r.), odbywało się na tle zdecydowanie odmiennych kontekstów społeczno-politycznych. Jelcyn zrećnie wykorzystywał dynamiczny bieg historii i chaos kompetencyjny, kadrowy i prawny, towarzyszący przemianom społeczno-ustrojowym. Do prawdziwej władzy wyniosła go (wynikająca z jego temperamentu i uwarunkowań charakterologicznych¹⁹) beztraska w desakralizacji władzy państwowej. Po upadku ZSRR Borys Jelcyn, zręczny populistą i sprawny orator, zwalczał bogatą nomenklaturę partyjno-państwową, czym zaskarbił sobie przychylną opinię społecznej, natomiast w walce o drugą kadencję, którą toczył przede wszystkim z opinią publiczną, pomagała mu tworzona przez niego oligarchia polityczno-finansowa. W latach dziewięćdziesiątych władza koncentrowała się bowiem w układach koteryjnych, skupionych wokół Kremla. Wpływ prezydenta opierał się nie na sformalizowanym zapleczu politycznym, lecz na stałym utrzymywaniu chwiejnej równowagi między różnymi grupami interesu i nacisku. Prezydent prowokował konflikty zarówno wśród swoich politycznych konkurentów, jak i w gronie najbliższych współpracowników. Przyjęta przez niego taktyka kierowanej niestabilności, charakterystyczna była zarówno w sferze polityki kadrowej, jak i w kwestii stosowania niedoregulacji w obszarze prawa. Konfliktogenna polityka prezydenta doprowadzała do długotrwałych kryzysów na linii egzekutywa–legislatura, a nawet do wszczęcia procedury impeachmentu w stosunku do niego

¹⁹Prezydent wyznawał: „Moje życie zawodowe tak się układało, że praktycznie nigdy nie byłem podwładnym. Nie pracowałem jako zastępca. Niech to raczej będzie kierownik odcinka, ale nie z-ca kierownika zarządu, kierownik zarządu, ale nie z-ca szefa trustu. Ponieważ nie bywałem zastępcą, przywykłem zawsze decyzje podejmować samodzielnie, nie przerzucając odpowiedzialności na kogoś innego. Natomiast w KC mechanizm podporządkowania surowej hierarchii partyjnej doprowadzony został do absurdu. Wszystko skrupulatnie, wszystko grzecznie. [...] Oczywiście, dla mojego niezależnego i egoistycznego charakteru takie zimne biurokratyczne ramy postępowania stanowiły ciężką próbę”. Cyt. za: B. Jelcyn, *Wyznania*, Warszawa 1990, s. 73–74.

(1999 r.). Porażki gospodarcze zdecydowały również o klęsce przywództwa prezydenta Jelcyna, rozpoczynającego swoją wielką karierę polityczną od niezwykle odważnych prób diametralnej zmiany systemu gospodarki postradzieckiej w gospodarkę rynkową. Bezsprzecznie wyzwaniem, którego się podjął Jelcyn, było bardzo poważne – państwo nie potrafiło zapanować nad stopniowym, ale systematycznym upadkiem przemysłu, problemami niewydajnego systemu fiskalnego, hiperinflacją i spadkiem PKB. Problemy te powracały przez całą pierwszą i drugą kadencję jego prezydentury. Na osłabianie pozycji prezydenta Jelcyna wpływało przede wszystkim upolitycznienie reform gospodarczych i zaniechanie przekształceń w sferze przemysłu, rolnictwa oraz galopujący spadek stopy życiowej.

Następca Borysa Jelcyna – Władimir Putin – rozpoczął swą prezydenturę przy pełnym wsparciu oligarchii, natomiast po umocnieniu swej pozycji z walki z projelcynowską oligarchią uczynił jedno z głównych haseł przewodnich swojej taktyki politycznej. Wokół Putina zgromadziła się wtedy nowa elita o pozamoskiewskiej proveniencji. Tak jak prezydent Jelcyn personifikował kondycję swojego kraju u schyłku XX stulecia, tak Putin miał być ucieleśnieniem nowej, nieobciążonej poradziecką schedą, wydostającej się ze smuty Rosji. Kryzys 1998 r. i zmiana na stanowisku prezydenta pozwoliły na redystrybucję i renacjonalizację najbardziej atrakcyjnych aktywów, a te zjawiska warunkowały poszerzenie ilości aktywów, będących w posiadaniu elity rządzącej, a w konsekwencji umocnienie roli Putina jako zarządcy i arbitra tego środowiska. Tak jak rozkład armii w latach dziewięćdziesiątych symbolizował sytuację całego kraju, tak współcześnie prowadzona jest polityka sanacji struktur militarnych, symbolizująca ozdrowienie państwa rosyjskiego. Kadry rodem ze służb specjalnych (głównie z Federalnej Służby Bezpieczeństwa) były w czasach prezydentury Putina (analogicznie – za Miedwiediewa) podstawowym trzonem władzy państwowej – tworzącym jej *think tank* i struktury biurokratyczne. Rozpoczął się również proces przenikania sfery biznesu i służb specjalnych – tzw. „czekiści” zajęli pozycje (a częstokroć również aktywa) oligarchów (oznaczało to faktyczną eliminację wpływów jelcynowskiej „familii”), nie uczestniczyli w redystrybucji dóbr w latach dziewięćdziesiątych, domagali się więc bezwzględnej rewizji wyników prywatyzacji.

Władimir Putin wykorzystał hasło oddalenia oligarchów od władzy w celu odsunięcia grupy biznesmenów, mających nieformalne wpływy, od sfery polityki i przejęcia często nielegalnie zgromadzonego przez nich majątku w strategicznych strefach państwa, przede wszystkim surowcowej, maszynowej i finansowej. Kiedy nie zważając na ostrzeżenia prezydenta przed angażowaniem się w sprawy Kremla, Borys Bieriezowski i Władimir Gusinski krytykowali w swoich mediach politykę głowy państwa, w szczególności w kwestii Czeczenii, i obciążyli odpowiedzialnością za zatonięcie okrętu podwodnego „Kursk”, Putin wykorzystał organy władzy, aby ograniczyć ich wpływy polityczne i odebrać część majątku. Typowym środkiem w walce z oligarchami były zarzuty natury finansowej. Efektem kampanii przeciwko oligarchom było odzyskanie przez Kreml majątków bądź uzyskanie kontroli nad majątkami oligarchów, pozbawienie ich ambicji politycznych, a nawet zmuszenie do emigracji.

Prezydentura Putina miała przynieść Rosjanom przede wszystkim stabilizację: polityczną, ekonomiczną, ideologiczną i etniczną. Połączenie tradycyjnych i nowatorskich metod

legitymizacji przywództwa, zaproponowanie Rosjanom nowej polityki w obszarze symboliki patronującej państwu było prostą reakcją prezydenta na dezaprobatę społeczeństwa wobec rosyjskiej interpretacji procesów demokratyzacji. Putina uczyniono bohaterem niemalże hagiograficznym, a objęcie przez niego władzy państwowej miało stanowić wyraźną cezurę między przegraną przeszłością a wielką przyszłością Rosji. Podczas gdy inni liderzy polityczni tracili sympatię społeczeństwa, Putin w imponujący sposób, w zawrotnym tempie zdołał zbudować niezwykle silną pozycję na szczeblach władzy, a także sprawił, że Rosjanie uwierzyli, że proponuje on nową jakość rządzenia. Trzecia kadencja na stanowisku prezydenta Federacji Rosyjskiej²⁰ jest dowodem na skuteczność zasad programowych lansowanych przez Władimira Putina: dyktatury prawa, aktywnej obecności państwa w gospodarce, silnej władzy państwowej. Podstawę legitymizacji władzy prezydenckiej Putina stanowiła delegitymizacja przywództwa państwowego Jelcyna oraz wprowadzanie kontrolowanych centralnie zmian w zakresie naczelnych zasad konstrukcyjnych gospodarki rosyjskiej. Promowaniu państwa, a właściwie wzmocnieniu kontroli państwa nad gospodarką, towarzyszyła dyscyplina budżetowa w zakresie wydatków na politykę socjalną (przy zachowaniu konsekwencji w wypłatach świadczeń²¹) oraz ścisła kontrola skuteczności polityki fiskalnej. Rozbudowie eksportu i znaczącemu obniżeniu poziomu importu towarzyszyło systematyczne zmniejszanie wielkości wymiany barterowej. Zdecydowane działania, podjęte przez tandem rząd–prezydent (przy wsparciu legislatury), miały na celu pomoc przedsiębiorcom średniego i małego szczebla oraz popularyzację rosyjskiego rynku wśród inwestorów zagranicznych.

Oczywiście, wyraźna poprawa sytuacji budżetowej Federacji Rosyjskiej i stabilna legitymacja przywódcy państwowego spowolniły tempo reform, jednak Putin może zaliczyć na swoje konto wiele osiągnięć budujących jego propagandę sukcesu. Rosja spłaciła Klubowi Paryskiemu 3,5 mld dolarów zadłużenia zagranicznego²², powróciła do światowej czołówki potentatów handlu bronią, awansowała do grupy wschodzących gospodarek świata BRIC (Brazylia, Rosja, Indie, Chiny).

Jednym z najważniejszych elementów procesu umocnienia władzy centralnej było zdecydowane osłabianie roli elit regionalnych, zapoczątkowane już podczas drugiego etapu prezydentury Jelcyna. W ramach kampanii Jelcyna, prowokującej regiony do suwerenizacji²³, działał on tak radykalnie, że oczywiste stało się zablokowanie drogi do recentralizacji państwa. To, co proponował regionom Gorbaczow, nie zaspokajało ich ambicji, lokalni dygnitarze i biurokraci opowiedzieli się więc zdecydowanie za propozycjami Jelcyna, który do momentu uzyskania realnej przewagi w polityce państwowej nie decydował się na radykalne potępienie deklaracji suwerenności, a nawet niepodległości (nawet w obliczu groźby rozpadu państwa). Jelcyn zastosował wówczas taktykę uników w sferze działań (przy wzmoczonej aktywności populistycznej), a dążenia do uzyskania legitymizacji swojej władzy

²⁰ I kadencja: 2000–2004, II kadencja: 2004–2008, wygrana w wyborach prezydenckich 4 marca 2012 r.

²¹ Zaległości w wypłacie wynagrodzeń zmalały od stycznia 1999 r. do listopada 1999 r. o 50%.

²² W 2001 r. – sukces w równej mierze ekonomiczny, co polityczny, uwolniła się bowiem od zależności i nacisków.

²³ Kampania prezydencka Jelcyna wiosną 1990 r. i jego słynne proregionalne hasło: „bierzcie tyle suwerenności, ile zdołacie udźwignąć”.

powodowały, że stracił on polityczny i zdroworozsądkowy umiar w wymienionych inicjatywach.

W latach dziewięćdziesiątych walka między parlamentem a prezydentem wielokrotnie udawadniała, że polityka głównych decydentów egzekutywy i legislatywy w stosunku do regionów ma niebagatelny wpływ na kształt rosyjskiej sceny politycznej. Sprawdzeniem politycznej pozycji Jelcyna była reakcja federalnych organów legislatywy po rozwiązaniu przez prezydenta Zjazdu Deputowanych Ludowych. Wówczas zwróciły się przeciwko niemu aż 83 regionalne parlamenty (w przeciwieństwie do stanowiska szefów administracji lokalnej, wykazujących się ostentacyjną lojalnością wobec swego przywódcy). Również wszystkie kolejne kampanie wyborcze oznaczały dla prezydenta Jelcyna konieczność deklarowania kolejnych ustępstw – czy to w sferze politycznej, czy gospodarczej (i następnie wypełniania owych zobowiązań) – regionalnemu establishmentowi. Oczywiście drobniawo wypracowana fragmentacja terytoriów regionalnych służyła przede wszystkim budowaniu dialogu ze znaczącymi elementami mozaiki etnicznej, ale i osłabiała peryferia (prowadziło to do stabilizacji władzy centralnej). Asymetria w relacjach centrum–regiony od dziesięcioleci jest elementem konstrukcyjnym tych stosunków. Schemat taki umożliwia władzy państwowej nie tylko ich ekonomiczne drenowanie, polityczne uzależnienie, ale również wykorzystywanie wzajemnych animozji przedstawicieli elit regionalnych do umacniania pozycji Kremla.

Aktywność Kremla wzrosła po 2000 r. Powołano wówczas siedmiu pełnomocnych przedstawicieli prezydenta w okręgach federalnych, stworzono system desygnowania gubernatorów przez prezydenta, systematycznie uzależniano pozycję finansową regionów od budżetu centrum. Przykładem skomplikowanych relacji pomiędzy władzą centralną a jednostkami dążącymi do suwerenizacji jest przykład stosunków rosyjsko-czeczeńskich. Po ogłoszeniu przez Czeczenię niepodległości²⁴ na terytorium tego kraju dwukrotnie (1994–1996, 1999–2009) toczyła się wojna, natomiast Rosja od 14 czerwca 1995 r.²⁵ boryka się z problemem fali terroryzmu, zalewającej początkowo tereny północnego Kaukazu²⁶, a następnie aktywnego również w europejskiej części Rosji²⁷. Problem czeczeński został rozwiązany przez Kreml za pomocą polityki „czeczenizacji” Czeczenii.

Prezydentem deklarującym najbardziej liberalne poglądy w sferze polityczno-gospodarczej był Dmitrij Miedwiediew. Kadencja, która przypadła na lata 2008–2012, stała pod znakiem faktycznej dwuwładzy, nadal bowiem najsilniejszą pozycję w systemie władzy miał Władimir Putin – premier w latach 1999–2000 i 2008–2012. Podejmowane przez prezydenta Miedwiediewa próby zdystansowania się od putinowskiego sposobu kreowania rzeczywistości społecznej, gospodarczej i politycznej odczytywane były jako wyraźne sygnały jego dążenia do reelekcji. 24 września 2004 r. na wspólnym wystąpieniu podczas zjazdu partii Jedna Rosja, premier Putin jednoznacznie określił, który z nich będzie reprezentantem elity władzy centralnej w wyborach prezydenckich w 2012 r.

²⁴ 1 listopada 1991 r. – ogłoszenie niepodległości przez Czeczenię.

²⁵ Napad oddziału Szamila Basajewa na Budionnowsk.

²⁶ 1–3 września 2004 r. – zamach w Biesłanie.

²⁷ Zamachy terrorystyczne na moskiewskim lotnisku Domodiedowo, podczas koncertu rockowego w podmoskiewskim Tuszyńie, w moskiewskim metrze, atak na Teatr na Dubrowce.

Stałym symptomem obecnym w polityce rosyjskich prezydentów jest wzmocnienie tendencji autorytarnych przy zachowaniu elementów demokratycznych w systemie politycznym. Zmiany zachodzące w kulturze politycznej przechodzącej transformację z niedemokratycznej w demokratyczną (formalnie) tylko częściowo były rezultatem samoistnych zmian społecznych. Przystawanie systemu wartości demokratycznych przez społeczeństwo obywatelskie i instytucje publiczne zostało na gruncie rosyjskim zdeterminowane przez doświadczenia historyczne oraz propagandę dewaluującą (zarówno przed 1991 r., jak i po nim) demokrację i jej narzędzia. O niepowodzeniu projektu demokratyzacji Rosji zdecydowała powszechna opinia społeczna o zewnętrznej, obcej cywilizacyjnie, pozasystemowej ontologii tej hierarchii wartości. Nie przeprowadzono więc zakończonego sukcesem procesu dyfuzji wartości demokratycznych w społeczeństwie rosyjskim, z łatwością natomiast przyjęto rytuały demokratyczne do kanonu podstawowych działań politycznych. Skuteczność (szczególnie ekonomiczna) przywódców państwowych otwiera przed nimi praktycznie niewyczerpany arsenał środków ograniczających demokrację (przeprowadzoną przez dość powierzchowną demokratyzację) lub umożliwiających jej selektywne traktowanie. Społeczeństwo rosyjskie buduje swoje zaufanie do władzy państwowej przede wszystkim na bazie zaufania do autorytetów, łatwość personalizowania władzy politycznej zaś jest wynikiem ogólnej niechęci do upolityczniania różnych dziedzin życia (doświadczenia historyczne społeczeństwa uzasadniają ów pęd ku apolityczności). Znaczenie decydujące dla istoty rosyjskiej demokracji ma sprawowanie przez władzę państwową ścisłej kontroli nad informacją (nawet jej reglamentacji i selekcji). Jest to tym łatwiejsze, że trzon władzy stanowią przedstawiciele sektorów siłowych, wyposażonych w szczególne prerogatywy stosowane w sferze bezpieczeństwa informacyjnego. Alternacja najwyższych władz odbywa się poza procesem demokratycznego wyboru społecznego, jest w zasadzie zaprzeczeniem dotychczasowego dorobku rosyjskiej transformacji systemowej (wybory parlamentarne mają coraz mniejsze znaczenie dla budowy struktur politycznych i państwowych, legislatywie brakuje również instrumentów rzeczywistej kontroli władzy wykonawczej).

Istniejąca w literaturze przedmiotu nomenklatura stosowana do określenia rosyjskiej odmiany demokracji (demokracja fasadowa, demokracja imitacyjna, demokracja wirtualna, demokracja sterowana) charakteryzuje więc zjawisko tożsame.

Państwo rosyjskie nigdy definitywnie nie potępiło ustroju komunistycznego, nie zastosowano praktyk dekomunizacyjnych wobec polityków (nawet najwyższego szczebla), praktyka polityczna dowodzi, że próby osądzania wybranych postaci i wydarzeń historycznych są dla potomnych na tyle trudne, iż radziecką propagandę historyczną nadal przyjmuje się zupełnie bezkrytycznie. Rosyjska świadomość zbiorowa stała się amalgamatem historycznych sukcesów i kluczowych dla dziejów tego państwa liderów: obok kanonizowanego cara Mikołaja II występują Lenin i Stalin (herosi), wszyscy symbolizujący minioną chwałę i idealizowani przez podręczniki prezentujące rosyjską wersję historii. Potwierdzeniem chaosu w sferze interpretacji historii są narzędzia stosowane przez przywódców Federacji Rosyjskiej instrumentalizujące symbole różnych rosyjskich form państwowości. I tak, trójkolorowa flaga została uznana z inicjatywy Jelcyna za flagę

państwową, carski, dwugłowy orzeł stał się godłem państwowym, a hymnem Federacji Rosyjskiej jest hymn ZSRR ze zmienionymi słowami. Takie sterowanie i integrowanie (homogenizowanie wręcz) rosyjskich symboli można nazwać rerusyfikacją (w kontekście językowym rosyjska historia rzeczywiście zatoczyła koło). Putin reaktywował więc potencjał rosyjskiej historii (przy akceptacji tych działań przez najwyższych hierarchów trzech oficjalnych wyznań narodowych – prawosławia, islamu i buddyzmu), sprawił, że miejsce zachodnich wzorów popkultury ponownie zajęły nacjonalistyczne symbole narodowe na tyle uniwersalne, że identyfikowane przez wszystkie pokolenia. Powrót do tradycji i historii często przybierał teatralne i karykaturalne wręcz formy: przez wiele dni celebrowano rocznice powstania Moskwy, Petersburga, Kaliningradu. Do rangi świąt państwowych urastały rocznice wielkich zwycięstw militarnych (oczywiście najbardziej uroczyście obchodzono kolejne rocznice zakończenia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej). Przywrócono zwyczaj nadawania orderu św. Andrzeja Pierwszego Powołańca, ale również otworzono ponownie dla zwiedzających Mauzoleum Lenina, kanonizowano Mikołaja II i niezwykle hucznie obchodzono jubileusz osiemdziesięciolecia KGB. Po czasach radzieckiej monopartyjności pluralizm polityczny potraktowany został euforycznie jako kolejna zdobycz transformacji, jednak jego rozwój zdecydowanie dryfuje w kierunku demokracji sterowanej przez ośrodek centralny. Wynika to przede wszystkim z prowadzenia przez władzę centralną umyślnej polityki depolityzacji mas społecznych, sprowadzającej kontakty z państwem do administracyjnej podległości oraz spolegliwego przyjmowania dyrektyw władzy patriarchalnej.

Na początku lat dziewięćdziesiątych prezydent Jelcyń zaproponował społeczeństwu budowę nowego projektu polityczno-społeczno-gospodarczego, łączącego załączki partycypacji politycznej społeczeństwa obywatelskiego oraz pierwociny wolnorynkowych mechanizmów gospodarczych. Praktyka polityczna udowodniła, że plany te zorientowane były przede wszystkim na skuteczność eksplorowanego przez przywódcę populizmu.

Bierność społeczeństwa rosyjskiego wobec działań politycznych, kształtujących rzeczywistość społeczną (dotyczącą bezpośrednio poszczególnych jednostek) oraz obraz instytucji państwa (posługujących się pośrednikami-urzędnikami w kontaktach z członkami społeczeństwa), jest charakterystyczną cechą makrogrup społecznych zamieszkujących cały obszar postsowiecki. Wydaje się, że uprawnione jest stwierdzenie o kultywowaniu elementów sowieckiego wzorca osadzenia jednostki w życiu społecznym, czyli akceptacja określonego miejsca w życiu społecznym i politycznym (preferowanie rozwiązań wspólnotowych nad indywidualistyczną aktywnością realizowaną w ramach demokracji przedstawicielskiej).

Autoalienacja członków społeczeństwa z życia politycznego (przy niezwykle słabej orientacji w mechanizmach sprawowania i reprodukcji władzy politycznej na wszystkich szczeblach) generuje odważne zachowania władzy politycznej, która przy braku autentycznej kontroli społecznej (oraz braku sformalizowanych oznak protestu społecznego) jawnie koncentruje różne rodzaje władzy oraz traktuje wyłącznie ornamentacyjnie zasadę pełnienia przez naród roli suwerena władzy państwowej. Władza państwowa nie traktuje społeczeństwa jako równorzędnego partnera publicznego dialogu, ale dokonuje procesu jego uprzedmiotowienia. Degeneracja demokratyzacji przebiega na wszystkich poziomach państwa, również powołane po 1991 r. instytucje funkcjonują w sposób patologiczny (*vide*

proces osobiwej reprodukcji personalnej instytucji prezydenta), jednak najbardziej dotkliwym społecznie problemem jest korupcja (w różnych wymiarach).

CONTEMPORARY RUSSIA 1991-2011

The culmination of chaotic reform of the Soviet system of government was to establish a single state leadership designed on the model of the Western European of presidentialism and the adoption in 1993 of the new Constitution began the process of building a chain legitimisation, based both on the grounds of historical - cultural and legal legitimacy. This enabled the strengthening of the Russian system of newly created institution of the president and the political use of archetypal elements of Russian civilization, which determine the shape of leadership. Only then, hastily constructed, a set of legitimisation arguments was strengthened by systematically expanded legal framework, clearly favoring the president and placing the institution at the center of political and social reality of the Russian Federation. Effectiveness (especially economic) of the state leaders opens up virtually inexhaustible arsenal of democracy restrictive measures (carried out by a fairly superficial democratization) or allow it selective treatment. Russian society builds their confidence in state authority primarily on the basis of trust in the authorities, ease of personalizing political power and it is the result of a general reluctance to politicize the different areas of life (historical experience of society justify this rush towards apolitical). Of decisive importance for the essence of Russian democracy is the strict control of the state over information (even the rationing and selection). It is even easier that the core of power are representatives of the sectors of power, equipped with special prerogatives used in the field of information security. The alternation of the highest authorities takes place outside the process of democratic social choice, it is essentially a denial of the previous achievements of the Russian transformation (parliamentary elections are becoming less important for the development of political structures and state legislature lacks the instruments of effective control of executive power).

Keywords: Russian Federation, Boris Yeltsin, Vladimir Putin, Dmitry Medvedev.

LITERATURA

- [1] Dziemidok-Olszewska B., *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2003.
- [2] Jelcyn B., *Wyznania*, Warszawa 1990.
- [3] Shugart M., *Of Presidents and Parliaments*, „East European Constitutional Review” 1/2 (1993).
- [4] Stelmach A., *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003, Seria: Nauki Polityczne nr 15.

DOI:10.7862/rz.2014.hss.9

Tekst złożono w redakcji: listopad 2013

Przyjęto do druku: czerwiec 2014